

**MUHAMMED B. MUHAMMED RODOSÎZÂDE VE "TA'LİKÂTUN
ALÂ TEFSİRİ KAVLİHİ TEÂLA 'VE YEKFURÛNE BİMÂ VERÂEHU
VE HUVE'L-HAKK'" ADLI RİSALESİ**

Mehmet Çiçek*

Murat Sula**

ÖZET

Bu çalışma, asıl olarak XVIII. yüzyıl Osmanlı müfessirlerinden Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve onun Bakara sûresi 91. âyetinin tefsirine dâir kaleme almış olduğu risâleyi ele almaktadır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Rodosîzâde, söz konusu âyetle ilgili daha önce yapılmış olan tefsir ve şerhlerdeki yanlış anlamaları gidermeyi amaçlamıştır. Bir yönüyle de risâle, Ebu's-Suûd'un "İrşad"ı üzerine yazılmış bir ta'lıka olma hüviyetini taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Rodosîzâde, Ebu's-Suûd, Tefsir, Ta'lıka.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

** Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

MUHAMMED B. MUHAMMED RODOSİZÂDE AND HIS
TREATISE: TA'LİKÂTUN ALÂ TEFSİRİ KAVLİHİ TEÂLA " VE
YEKFURÛNE BÎ-MA VERÂEHÛ VEHUVE'L-HAKK"

ABSTRACT

This paper mainly focuses on the life of Muhammad b. Muhammad Rodosîzâde, one of Ottoman interpreters of XVIII. century and his "risalah" written on 91th verse of Bakara. Rodosîzâde, who we do have less information about his life, aimed at correcting misunderstandings made by previous tafsirs and sharhes about the verse in question. In one aspect, the risalah specially means a talîka written on Abu al-Suûd's "Irshad".

Key Words: Rodosîzâde, Abu al-Suûd, Tafsir, Taliqa.

I- GİRİŞ

Tefsir'in, Kur'ân-ı Kerim'in nüzulüyle beraber başladığı bilinen bir husustur. Belli âyetlerin ele alınmasıyla başlayan Tefsir, süreçte oldukça geniş bir birikime ve külliyata dönüşmüştür. Bu makalede, bu birikimin nispeten kapalı ya da gri alanlarından biri olan Osmanlı coğrafyasında yaşamış Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde incelenecektir. 17-18. Yüzyılda yaşayan Rodosîzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında ulaşabildiğimiz veriler ışığında bilgi verilecektir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız müellifin eserleri; telif, şerh/ta'lîkât ve tercüme olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır. Devamında onun Tefsire dâir tespit ettiğimiz "*Ta'likâtun alâ tefsîri kavlihi teâla 'Ve yekfurûne bimâ verâehu vehuve'l-hakk'*" adlı risâlesi tanıtılacaktır. Bu manada risâlenin ismiyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunduktan sonra risâlenin

kaynakları ve içeriği hakkında malumat verilecektir. Risâle üzerinden dönemin tefsir anlayışına dâir genel bir değerlendirme yapılarak makalenin sonunda risâlenin tahkikli metni verilecektir. Risâle, ilmî usullere riâyet edilerek yeniden yazılmıştır. Gerek istişhad gerekse diğer nedenlerle metinde geçen âyet, hadis ve akvâlu'l-Arab vb. metinlerin kaynaklardaki yerlerine işaret edilmiş olup, gerekli görülen yerlerde harekeleme yapılmıştır. Yazma metinde mevcut olan ve müellifin farklı kaynaklardan alarak satır araları ile kenarlarda kaydettiği bilgiler ise dipnotlarda verilmiştir.

II- HAYATI

Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde'nin hayatına dâir yaptığımız araştırmada Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri dışında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Nerede ve hangi tarihte doğduğu hususunda bilgi sahibi olmadığımız müellifin, 1530'lu yıllarda Aydın'ın, 1957'de ise İzmir'in kazası olan Ayasuluğlu¹ olduğu belirtilmektedir.²

Müellifin, Rodosîzâde nisbesiyle meşhur olması hususunda da kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun bu şekilde tanınmış olmasında farklı nedenlerin etkili olabileceği söylenebilir. Bunlar; babasının aslen Rodoslu olması, kendisinin veya babasının Rodos'ta görev yapmış olması ve Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde'nin Rodos'ta bir süre bulunması olarak sayılabilir.

Tahsilini İstanbul'da tamamladığı kaydedilen Rodosîzâde'nin, 1113/1701 tarihinde İstanbul'da vefat ettiği ve Eyüp Mezarlığı'nda bulu-

¹ Ayasuluğ hakkında bkz. Tâhir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 49.

² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 315.

nan *Heşt Behişt* yazarı Mevlânâ İdris-i Bitlîsî'nin yaptırdığı İdris Köşkü'ne defnedildiği belirtilir.³

III- İLMÎ FAÂLİYETLERİ VE ESERLERİ

Ulaşabildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Rodosîzâde'nin telif çalışmalarının sayıca pek fazla olmadığı görülmektedir. Farklı konularda şerh ve ta'likât türü eserler yazmak yerine Rodosîzâde, daha ziyade tercüme türü çalışmalar yapmıştır. Buna göre müellifin ortaya koymuş olduğu eserler üç başlık altında ele alınabilir.

1- Te'lîf Eserleri:

Ahvâl-i âlem-i berzah

Rodosîzâde'nin tespit edilebilen eserleri arasındaki tek te'lîf çalışmasıdır. Osmanlıca kaleme aldığı bu eser, Kelâm'a dâirdir.⁴ Âyet ve hadisler ışığında ahiret ahvaline yönelik 6 mesele hakkında bilgiler verilen eserde yer yer şiirler de kullanılmıştır.

2- Şerh ve Ta'likât Çalışmaları:

a- 'Urî Divânı Şerhi

Cemaleddin Muhammed el-'Urî eş-Şirazî'nin (ö. 999/1591) *Divân*'ı üzerine yazdığı şerhtir.⁵ Bu çalışmanın, söz konusu *Divân*'ın tamamını değil, sadece dört kasidesinin tercümesini içermektedir.⁶

³ Bursalı Mehmed Tâhir, *age*, I, 315.

⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Bölümü, No: 119 (152vr.); Kılıç Ali Paşa Bölümü, No: 782 (158 vr.).

⁵ Yazmaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, No: 1698; 2792; Lala İsmail Bölümü, No: 519; 728;

⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 315. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2792 numarada eserin farklı hacimlerdeki nüshaları (1-49 vr) bulunmaktadır.

b- Hamse-i Nizâmî Şerhi

Nizâmî Gencevî diye meşhur Ebû Muhammed Cemaleddin İlyas b. Yusuf (ö. 611/1214)'a ait olan Farsça esere Rodosîzâde tarafından yapılan şerhtir. Bursalı Mehmed Tâhir, bu *Şerh*'e kütüphâne kayıtlarında rastlamadığını belirtmekle birlikte,⁷ yaptığımız araştırmada müellifi belirtilmeyen *Tercüme-i Hamse-i Nizâmî* adlı bir eserin Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı No: 115'te bulunduğunu gördük.

c- Ta'likâtun ale'l-Keşşâf

Rodosîzâde'nin şerh çalışmalarından olan bu risâle, kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında *Ta'likâtun ale'l-Keşşâf* şeklinde geçmektedir.⁸ *Risâle*'nin mukaddimesindeki bilgilere göre müellif, bu eserini, bazı önemli âlimlerin kitaplarındaki bir kısım konuları mütalaa ederken kaleme almıştır.⁹ İsminden Tefsir'le ilgili olduğu anlaşılan eserin, muhtevası üzerinde yaptığımız incelemede, metnin Tefsir'e değil, Usûl-i Fıkıh ve Mantık'a dâir iki ayrı konuda bilgi veren bir çalışma olduğunu gördük.

Buna göre risâle, birbirini tamamlayan iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fıkıh Usulüne dâir iki şerhin içeriği tartışılmaktadır. Bu iki eser, Tâhir b. Hasan b. Ömer b. Habib el-Halebî (ö.808/1406)'nin kaleme aldığı *Muhtasaru'l-Menâr*¹⁰ ile Ebu's-Senâ Kara Şemseddin (Şemsî) Ahmed b. Mehmed b. Arif Hasan es-Sivasî (ö. 1006/1597)'nin ilgili muh-

⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 315.

⁸ Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Bölümü, No: 3654, vr., 16^a (cd sayfa 21^a).

⁹ Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 3654, vr., 16^a (cd sayfa 21^a).

¹⁰ Tespit edebildiğimiz kütüphane yazmaları şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Bölümü, No: 403 (94-115vr); H. Hüsnü Paşa Bölümü, No: 525 (61-70vr); Hamidiye Bölümü, No: 617 (123-134vr); İzmir Bölümü, No: 829 (75-97vr); Kadızade Mehmed Bölümü, No: 550 (7 vr); Serez Bölümü, No: 620 (5 vr); Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 1374/1 (4 vr). Ayrıca bu eser, Fazilet Neşriyat tarafından İstanbul'da tarihsiz olarak neşredilmiştir.

tasarın bir bölümüne yazdığı “Zübdetü’l-esrar Şerhi Muhtasari’l-Menâr”¹¹ adlı şerhtir. Yazmada eserin başlıklarıyla ilgili bir mesele ele alınır.¹² Bu meselede Halebî, “Muhtasar”ında delillerle sabit olan şeylerin: a- hükümler b- hükümlerle ilgili sebep, illet vb. şeyler şeklinde iki kısma ayrıldığını belirtir. Şârih Sivasî ise, ikinci kısım ile ilgili şerhinde, meseleyi bölümler şeklinde değil de alt başlıklar halinde ele alır. Müellifimiz de çalışmasında bu hususa dikkat çeker.

Müellifimizin ikinci bölümde üzerinde fikir beyan ettiği konu, mantık ilminde ele alınan “nispet”in varlığıyla ilgili bir tartışmadır. Rodosîzâde, olumlama (îcab) veya olumsuzlamada (selb) önemli bir faktör olan “nisbet”in varlığı hakkında mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçıları arasında ihtilafın olduğunu belirtir. “Beyne beyne” diye isimlendirilen “nispet”in varlığı hususunda mütekaddimînin olumsuz (selbî), müteahhirîn’in ise olumlu (îcabî) bir tavır sergilediğine işaret eden müellif, konuyla ilgili müteahhirînden bir grubun, mütekaddimînin görüşünü reddetme amacıyla gayret sarf ettiklerini ve bunlardan birisinin de *Hâşiyetü’ş-Şemsiyye* yazarı Kara Davud (ö. 948/1541) olduğunu belirtir. İlgili eseri okuduğunu belirten ve Kara Davud’un, eserinde, birbiriyle bağlantılı konuları farklı yerlerde işlediğine dikkat çeken Rodosîzâde, söz konusu bu bölümde, Kara Davud’un iddialarını bir araya getirir ve değerlendirir.

¹¹ Beyazîd Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Bölümü, No: 2143 vr.126^b-161^a; Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Bölümü, No: 2057 vr 74-111; Erzincan Bölümü, No: 26; Fatih Bölümü, No: 1426; 5374; Hamidiye Bölümü, No: 1222; Kasıdecizade Bölümü, No: 755; Kılıç Ali Paşa Bölümü, No: 308; Lala İsmail Bölümü, No: 3695; Nafiz Paşa Bölümü, No: 235; Şehit Ali Paşa Bölümü, No: 631; Yahya Tevfik Bölümü, No: 1401; Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü, No: 2146.

¹² Rodosîzâde, Laleli Bölümü, No: 3654, vr. 16^b-17^a. (CD sayfa 21^b-22^a).

Verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere eserin Keşşâf üzerine yapılan bir çalışma olarak kayıtlarda yer almış olması bir hata olarak değerlendirilmelidir.

d- Ta'likât^{un} 'alâ tefsîri kavlihi teâla 'Ve yekfurûne bimâ verâehu vehuve'l-hakk'

Makalemizin esasını teşkil eden risâle hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

3-Tercüme Eserleri:

a- Vefeyâtü'l-a'yân fî 'enbâi 'ebnâi'z-zamân Tercümesi

Eserlerinin büyük bir bölümü tercümelere oluşan Rodosîzâde'nin en meşhur çalışması, İbn Hallikân diye tanınan Kâdı Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed (ö. 681/1282)'in *Vefeyâtü'l-A'yân fî enbâi eb-nâi'z-zamân* adlı eserininin kısaltılarak o günün Türkçesine çevirmesidir. Rodosîzâde, bu çalışmasının "hâtîme-i kitab" bölümünde tercümesiyle ilgili bazı bilgiler sunar. Buna göre Rodosîzâde, İbn Hallikân'ın da yararlandığı ve nakillerde bulunduğu Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *Târîhu Bağdad* veya diğer adıyla *Târîhu Medîneti's-Selâm*'ından; el-Müberred (ö. 286/900)'in *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*'inden; ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Rabi'ü'l-'ebrar ve nusûsu'l-'ahbar*'ından ve es-Seâlibî (429/1038)'nin *Yetimetü'd-dehr*'inden istifade ederek mevcut metne birçok hikâye eklediğini belirtir. Böyle bir yol izlemesindeki maksadı Rodosîzâde, tercümeyle zenginleştirmek olarak açıklar. Bunun yanında müteahhirîn döneminde yazılan es-Subkî (ö. 771/1370)'nin *Tabakatü's-Şafi'iyeti'l-kübra*'sı; es-Suyutî (911/1505)'nin *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*'i; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde (ö. 968/1561)'nin *Mevzû'âtu'l-'ulûm*'u ile el-Kefevî (ö. 990/1582)'nin *Ketaibu 'â'lami'l-'ahyâr*

min fukahâi mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr'ı gibi birçok kitaptan da yararlandığını ifade eder.¹³ Bu bilgiler ışığında Rodosîzâde'nin çalışması, bir tercümeden ziyade "şerh" olarak da nitelenebilir.¹⁴ Türkiye'deki kütüphanelerde birçok nüshası bulunan¹⁵ Rodosîzâde'nin bu çalışması, Osmanlı döneminde Matbaa-i Âmire'de 1280 tarihinde basılmıştır.

b- Kitâbu'l-Harâc Tercümesi

Rodosîzâde'nin bir diğer tercüme çalışması, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin öğrencisi Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensârî (ö. 182/798)'nin "*Kitabu'l-Harac*" adlı eserinin çevirisidir. Birçok kütüphanede yazması mevcut olan bu tercümenin¹⁶ müellif nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Bölümü'nde olduğu belirtilmektedir.¹⁷

¹³ Rodosîzâde, *Terceme-i Vefeyât-ı İbn Hallikân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280, II, 360.

¹⁴ Tercüme eyleminin niteliğine dâir benzer değerlendirmeler için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-49.

¹⁵ Yazmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Bölümü, No: 3494; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, No: 3149; Esad Efendi Bölümü, No: 2231; Fatih Bölümü, No: 4297, 4298 ve 5297; Hacı Beşir Ağa Bölümü, No: 466; Hacı Mahmud Efendi Bölümü, No: 4856 ve 5949; Hafid Efendi Bölümü, No: 233; Hamidiye Bölümü, No: 927; Hüseyin Kazım Bölümü, No: 220; İzmirli İsmail Hakkı Bölümü, No: 2256; Lala İsmail Bölümü, No: 332; Nazif Paşa Bölümü, No: 1111; Süleymaniye 821; Şazeli Tekkesi Bölümü, No: 131; Turnovalı Bölümü, No: 1566. Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, No: 1866; Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3223 ve 3224; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, No: 778; Hüdai Efendi Bölümü, No: 1012; Topkapı Kütüphanesi, Revan Köşkü Bölümü, No: 1463; Kayseri Raşid efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Bölümü, No: 893.

¹⁶ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, No: 1912; 1913; Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, No: 571; 572; Fatih Bölümü, No: 3471; Halet Efendi Bölümü, No: 128; Lala İsmail Bölümü, No: 85; Şehid Ali Paşa Bölümü, No: 717; 718; Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, No: 402; Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 1412 ve 1413; Topkapı Kütüphanesi, Revan Köşkü Bölümü, No: 615; Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Bölümü, No: 274.

¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 315.

c- 'Acâ'ibu'l-mahlûkât Tercümesi

Müellifin çeviri çalışmalarından bir diğeri Gelibolulu Muslihuddin es-Sürûrî (ö. 969/1561)'nin Kanûnî'nin oğlu Şehzâde Süleyman'ın isteği üzerine Arapçadan çevirisine başladığı, ancak şehzadenin katledildiğini öğrenmesi üzerine tercüme etmekten vazgeçtiği Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî (ö. 682/1283)'ye ait *Acâibu'l-mahlûkât* adlı eserin kalan kısmının tercümesidir¹⁸. Bursalı Mehmed Tâhir, ilgili eserin bir nüshasının Topkapı Revan Odası Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹

Rodosîzâde'nin eserlerini bu şekilde kısaca tanıttıktan sonra şimdi de makalemizin asıl konusunu teşkil eden çalışmasına geçebiliriz.

IV- "TA'LİKÂT^{UN} ALÂ TEFŞİRİ KAVLİHİ TEÂLA 'VE YEK-FURÛNE BİMÂ VERÂEHU VE HUVE'L-HAKK'" ADLI RİSALESİ

*Risâle'*yle ilgili değerlendirmelerimize geçmeden önce, yaptığımız çalışmaya dâir bazı noktaları açıklığa kavuşturmanın daha sağlıklı bir değerlendirmenin oluşmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Bu manada üzerinde duracağımız konu, eserin isminin doğru bir şekilde tespit edilip edilmediğine yöneliktir.

Öncelikli olarak şunu belirtmeliyiz ki, Rodosîzâde tarafından risâleye "ta'likât" isminin konulup konulmadığı noktasında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira ne eserin isminde ne de mukaddimesinde buna

¹⁸ Yazması için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, No: 4158. Ayrıca Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü, No: 2462 ile Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü, No: 663 numaralarda müellifi belli olmayan *Tercüme-i Kitabu'l-'Acâib ve'l-Garâib* adındaki yazmalar ise Surûrî'nin tercümeleridir.

¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 315. Mehmed Tâhir'in kastettiği, Rodosîzâde'nin tercümesi olmalıdır.

yönelik bir ifade kullanılmıştır. Bu meyanda risâlenin “ta’lik/â/t” ismiyle nitelenmesinin mümkün olup olamayacağına dâir bazı noktaları açıklamamız gerekir. Bunun için de öncelikli olarak “ta’likât” ile bağlantılı “şerh” ve “hâşiye” kavramlarını açıklamak gerekir.

Genellikle bir ilim dalında bir metin üzerine, o metindeki kapalı ifadeleri açıklamak, eksik hususları tamamlamak, örnekleri çoğaltmak ve hatalara işaret etmek gibi amaçlar göz önünde bulundurularak kaleme alınan eserlere “şerh” adı verilmektedir. Şerhlere dâir yapılan açıklama, eleştiri ve ilave tarzı notlardan oluşan eserlere ise “hâşiye” denilmektedir. Hâşiye üzerine yazılan notlar ise “ta’lik/ta’likât” olarak adlandırılmaktadır.²⁰ Yazma ve matbu eserlerde “ta’likât” türü notlar, genellikle hâşiyelerde olduğu gibi sayfa kenarlarında da bulunabilir. Satır aralarına düşülen kısa notlara ise hâşiyenin yanı sıra bazen “ta’likât” da denilmektedir. Bununla birlikte ta’likât daha çok, temel metinlere yazılan, bazen doğrudan metin, bazen şerh, bazen de hâşiye üzerine düşülmüş notlardır. Nitekim ta’likât, bir metnin anlaşılmayan yerlerini açıklığa kavuşturmak amacıyla yazılabildiği gibi, konuyu daha ayrıntılı olarak ortaya koyma hedefini de taşıyabilir.²¹ Bu açıdan bakıldığında hâşiye ile ta’likât arasında bir ayrıma gitmek gerçekten zordur.²² Ancak ta’likâtın hâşiyeye göre daha sınırlı bir alana dâir yapılmış çalışmalar olduğu dikkati çekmektedir.

Bu bilgiler ışığında Rodosîzâde’nin risâlesine baktığımızda kütüphane kayıtlarında eserin ismi olarak belirtilen tanımlamanın doğru

²⁰ Sedat Şensoy, “Şerh”, DİA, XXXVIII, 555.

²¹ Sedat Şensoy, “Ta’likât”, DİA, XXXIX, 508.

²² Sedat Şensoy, “Ta’likât”, DİA, XXXIX, 509.

olduğu kanaatindeyiz. Çünkü risâle, Ebu's-Suûd'un "İrşâd"ı üzerinden âyet-i kerimeyle ilgili ele alınan meseleyi delillendirme ve örneklendirme amacına matuf olarak yapılmış bir çalışmadır. Müellif, çalışmasını üzerine inşa ettiği Şeyhülislam Ebu's-Suûd'dan "el-mevla'l-merhûm" olarak bahseder. Bu; onun, asıl metin sahibine ayrı bir hürmet duyduğunun ifadesi olarak görülebilir.

Rodosîzâde'nin risâlesi, Bakara sûresinin 91. âyetinin ilk bölümüne dâir bir çalışma olup Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü No: 3654 (v. 1-4)'te bulunmaktadır. Risâle, ilgili kütüphane kaydında "Ta'likât^{um} 'alâ tefsîri kavlihi teâla 'Ve yekfurûne bimâ verâehu ve huve'l-hakk'"²³ adını taşımaktadır. Ta'lik yazı ile kaleme alınan ve fiziki bir tahribat bulunmayan bu risâlenin her sayfası 15 satır olup Ebu's-Suûd'a ait metinlerin üstleri çizilmiştir.

Müellifin risâle metnini kaleme alırken farklı kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Nitekim Rodosîzâde, çalışmasında yararlandığı kaynaklardan el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin eserini müellifinin nisbesiyle

²³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla aynı âyete yönelik bir çalışma daha vardır. Bu çalışma, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Bölümü, 3653 numarada yer alan Muhammed b. Abdülğani b. Emirşah Ganîzâde en-Nâdirî (ö. 1036/1627)'ya ait *Risâle^{um} fi Tefsîri kavlihi teâla 'Ve yekfurûne bimâ verâehu'* isimli 23 satırdan müteşekkil tek yapraklık (v. 149^a-149^b) yazmadır. Ganîzâde'nin vefat tarihini göz önünde bulundurduğumuzda, bu risâlenin Rodosîzâde'nin çalışmasından önce yazılmış olduğunu anladık. Hacim olarak Rodosîzâde'nin çalışmasından küçük olan bu ikinci metinde de ﴿ وهو الحق ﴾ ifadesinin failden hal olup olmadığı meselesi ele alınır. Ancak farklı olarak burada, ilgili âyette tartışma konusunu oluşturan ﴿ وهو الحق ﴾ ifâdesinin failden hâl olması dışında görüş bildiren müteahhirîn âlimlere ait yorumların bir "zorlama" olduğu nakledilerek ayrıntıya girilmez. Mesele, Ebû Amr İbnu'l-Hâcib Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr (ö. 646/1249)'in *el-Kafiye*'si ile bu eser üzerine Radyyyuddîn Necmeddin Muhammed b. Hasan er-Radî el-Esterâbâdî (ö. 686/1287) tarafından kaleme alınan *Şerhu'r-Radî ale'l-Kafiye* adlı kitaptan istifade edilerek ispatlanmaya çalışılır. Ganîzâde en-Nâdirî'nin bu çalışması Rodosîzâde ile aynı konuyu ele almakla birlikte içerik açısından meseleyi daha sade bir şekilde ortaya koymaktadır.

zikrederken; ez-Zemahşerî'nin tefsirini, "el-Keşşâf" şeklinde eser adını belirterek verir. Bunun yanında yazmada es-Sekkâkî (ö. 626/1229), et-Taftâzânî (ö. 792/1390), Şeyhîzâde (ö. 950/1543) ve el-Cürcânî (ö. 816/1413) gibi müelliflerin adları da zikredilmektedir.²⁴

Rodosîzâde, mukaddimesinde, bu risâleyi kaleme almasının sebebi olarak Şeyhülislamın huzurunda önemli devlet ricalinin de yer aldığı bir mecliste gerçekleşen bir tartışma sırasında görmüş olduğu bazı hata ve aksaklıkları yazıya dökmek olduğuna işaret eder. Orada söze müdahil olmasının meclisin özelliği itibarıyla münasip kaçmayacağından meseleyle ilgili görüş ve itirazlarını söz konusu mecliste dile getirmeyip yazılı olarak beyan etmek durumunda kaldığını nakleder.²⁵ Rodosîzâde'nin zikrettiği bu tartışmanın, padişahın önünde yapılan "Huzur Dersleri" esnasında gerçekleşmiş olabileceği akla geliyorsa da, kanaatimizce böyle bir durum söz konusu değildir. Zira konuyla ilgili olarak Ebu'l-Ûla Mardin'in neşretmiş olduğu "Huzur Dersleri" adlı çalışmada, incelediğimiz Bakara sûresi 91. âyetin 1210/1796 yılında dönemin padişahının huzurunda mütalaa edildiği anlaşılmaktadır.²⁶ Müellifin vefatının 1113/1701 olduğu hatırlandığında, bu tarih yaklaşık bir asır sonraya işaret eder. Dolayısıyla tartışma, daha başka bir sebeple devlet erkânının da yer aldığı bir mecliste cereyan etmiş olmalıdır.

Şeyhülislamın yanında önemli devlet ricalinin de yer aldığı bir mecliste gerçekleşen bu tartışmanın konusu ise, Bakara sûresinin 91. âye-

²⁴ Yazmada müellif tarafından metnin kenarına (hamiş) ilave edildiğini düşündüğümüz bu isimleri biz dipnotlarda gösterdik.

²⁵ Rodosîzâde, *Ta'likâtım Ala Tefsiri Kavlihi Teâlâ "ve Yekfurune Bimâ..."*, (vr.,1^a).

²⁶ Bkz. Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, 1966; I, 74-75; II, 13, 39.

tindeki ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾ ifadenin ﴿ وَيَكْفُرُونَ ﴾ fiilin failinden mi yoksa mefûlünden mi hal olduğudur. Rodosîzâde, tartışmanın içeriği hakkında detaylı bir bilgi vermiyorsa da, risâlede dile getirdiği hususlardan meselenin iki tarafı olduğu ve tartışmanın, verilen cevaba göre âyetin manasında meydana gelen değişiklikler üzerine cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Rodosîzâde'nin de taraf olduğu ve Ebu's-Suûd'un tefsiri üzerinden arz ettiği birinci görüş, âyetteki ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾ ifadesinin "fâilden hâl" olduğu iddiasıdır. İkincisi ise "qîle" ifadesiyle belirtilen söz konusu zamîrin, ism-i mevsûle râci olması durumunda fâilden hâl olmadığı, bilakis "mefûl olan ism-i mevsûlden hâl" olduğu görüşüdür.

Müellif, risâlesinde meseleyle ilgili kendi görüşünü aktarmadan önce, Şeyhülislam Ebu's-Suûd b. Muhammed el-Îmâdî (ö. 982/1574)'nin *Îrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*²⁷ isimli eserinde âyetle ilgili yapmış olduğu yorumu nakleder. Ardından konu ile ilgili tartışmanın hangi çerçevede cereyan ettiğini belirtir. Devamında ise konuyla bağlantılı gramer kurallarını hatırlatır ve bunların içinden kendisinin tercih ettiği görüşü dile getirerek bunun sebeplerini açıklar.

Rodosîzâde, Ebu's-Suûd'un âyetle ilgili tefsirini naklettikten sonra, ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾ ifadesinin "fâilden hâl" olması durumunda, anlamda ne tür değişikliklerin meydana geleceğini gramer kuralları çerçevesinde açıklayarak ele alır ve şöyle der: Bir isim cümlesi, fâilden hâl olduğunda ya fâilin ya da fâilin haricindeki bir ismin özelliğini yansıtır.

²⁷ Bkz. Ebu's-Suûd b. Muhammed el-Îmâdî el-Hanefî, *Îrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*, I, 215.

Mesela « جاءني زيد وهو راكب » cümlesinde “ « وهو راكب » : binerek” ifadesi, fâilden hâldir ve onun bir özelliğini gösterir. Ancak « جاءني زيد وعمرو حاضر » cümlesinde “ « وعمرو حاضر » : Amr hazırken” ifadesi, failden hal olmakla birlikte aslen fail dışındaki bir şeyin « عمرو » Amr’ın bir özelliğini belirtir. Yani Zeyd geldiğinde Amr’ın orada hazır olduğuna işaret eder. Dolayısıyla failden hal olsa dahi gerçekte fail dışındaki bir şeyi niteler.

Buna göre Rodosîzâde, âyette tartışılan hususun, zikredilen bu ikinci türden hâl, yani fail dışındaki bir şeyi nitelemeyle ilgili olduğunu söyler ve âyette vurgulanan anlamın, “*hak olduğu halde onlar, onun dışındaki inkâr ederler*” olduğunu ifade eder. Bu durumda ona göre onlar ile hak olma arasında bir ilişkiden değil, ancak bir “tesadüf”ten bahsedilebilir. Bu ise, iddia ettikleri üzere, onlarda imanın olduğunu teyid eden bir şey değil, bilakis inkârlarının hak olanı kabul etmemeye yönelik olduğuna bir işarettir. Hak olanı inkâr edenin de Müslüman olması mümkün değildir. Rodosîzâde, Ebu’s-Suûd’un âyetle ilgili tefsirinde kastettiği hususun da tam olarak bu olduğu kanaatindedir.

Rodosîzâde, söz konusu âyetin fâilden hâl olması durumuna dâir ayrıca « قتل زيد عمرا وهو أخوه » (Zeyd; onun kendi kardeşi olduğunu bildiği halde Amr’ı öldürdü) cümlesini örnek olarak verir. Zira bu cümlede “öldürme” eyleminin, bizatihi kötü bir iş olmakla birlikte Zeyd’in, bunu, kendi kardeşi olduğunu bildiği halde Amr üzerinde gerçekleştirmesi nedeniyle daha da vahim bir hâl aldığına vurgu vardır. Müellif, bu şekilde, Kur’ân’ın hak olduğunu bildikleri halde onu inkâr etmelerinin, bilmeden inkâr etmekten daha ağır bir mana taşıdığını söyler. Rodosîzâde’ye göre böyle bir anlam, ancak ifadenin failden hal olması du-

rumunda söz konusu olabilmektedir. Aksi takdirde, yani mefulden hal olduğunda ifadeye böyle bir anlam vermek mümkün olamamaktadır.

Rodosîzâde'nin, mefulden yani ﴿ بما وراءه ﴾'deki ism-i mevsûlden hâl olması görüşüne dâir bir diğer itirazı, Keşşâf ve Beyzâvî şârihlerinin tutumlarıyla alakalıdır. Ona göre Keşşâf ve Beyzâvî'de ﴿ وهو الحق ﴾ ifade-sindeki zamirin raci olduğu yerin mefulden hal olduğuna dâir açık bir ifade mevcut değildir. Dolayısıyla Keşşâf şarihi Taftâzanî ile Beyzâvî şarihi Şeyhzâde'nin, şerh ettikleri metinlere dayanarak mefulden hal olduğunu iddia etmeleri doğru değildir. Eğer böyle ise, bu iki şârih, şerh ettikleri metni yanlış anlamışlardır. Ancak şârihlerin söz konusu kanaatleri, Keşşâf ve Beyzâvî'ye değil de kendi görüşlerine dayanıyorsa, bu durumda Rodosîzâde'ye göre bir yanlış anlama mevcuttur.

Rodosîzâde bu yanlış anlaşılmayı Arap dili gramerine dayanarak ispat etmeye ve bu arada da kendi görüşünü delillendirmeye çalışır. Ona göre âyetteki ilgili bölümün meful olan ism-i mevsûlden hâl olması durumunda, anlam: "Onlar, O'nun (Tevrat) dışındakini hak olduğu halde inkâr ediyorlar" şeklinde olmaktadır. Rodosîzâde, bu arada hâl'in hâl-i müekkide²⁸ ve hâl-i müntakile²⁹ şeklinde ikiye ayrıldığını söyler ve ilgili kısmın meful'den hâl olması durumunda bunun, hâl-i müekkide grubuna dâhil olması gerektiğini belirtir. İlâveten ona göre, müekkid ile müekked arasındaki irtibatın güçlü olmasından dolayı hâl-i müekkide'de "vav" olamaz. Bu konumdaki bir kelimenin ya da cümlenin başında "vav" bulunuyorsa, bu hâl-i müntakile olur. Nitekim Ebu's-Suûd'un

²⁸ Hal-i müekkide: Hâlin veya hâl sahibini anlamını kuvvetlendirme amacı taşıyan hâldir.

²⁹ Hal-i müntakile: Hâl sahibinin geçici bir durumuna işaret eden hâldir.

tefsirde “vav” a dikkat çekmesi de bunun bir işaretidir. Ayrıca Yusuf sûresinin 2. âyeti de bu duruma örnek olarak verilebilir. “Biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik” ﴿ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا ﴾ meâlindeki âyette “ ‘arabiyyen [عربيا]” ifadesi, Kur’ân’a râci olan zamirin mazmununu kuvvetlendirdiği için hâl-i müekkidedir. Bu nedenle de başında “vav” gelmez. Âyette zikredilen Kur’ân’ın Arapça oluşu, vaz itibarıyla zamirden değil bilakis zamirin Kur’ân’dan kinaye olmasından kaynaklanmaktadır. Rodosîzâde’ye göre aynı durum, ele aldığımız âyetteki zamirin rîci olduğu ism-i mevsûl için de geçerlidir.

Netice itibarıyla Rodosîzâde’ye göre, hem Keşşâf hem de Beyzâvî’nin görüşü, onun failden hal olması yönündedir. Rodosîzâde, risâlenin sonunda öyle anlaşılıyor ki padişahın huzurunda yapılan tartışmada Ebu’s-Suûd için kullanılan bir ifadeyi hatırlatarak değerlendirmelerini sonlandırır. Bu da Ebu’s-Suûd’un failden hal olduğu yönündeki görüşüne karşı “kalemin kayması/sehv” tarzında getirilen yorumdur. Rodosîzâde’ye göre bunun doğru olamayacağı açıktır. Zira bu, Ebu’s-Suûd’un meseleyi yanlış anlaması/anlatması anlamına gelir. Hâlbuki bu mesele tam aksine Ebu’s-Suûd’un aktardığı gibi olup Taftazanî ve Şeyh-zâde’nin yaptığının aksine yanlış anlamaktan uzaktır. Dolayısıyla bir hata söz konusu ise bunun Ebu’s-Suûd’dan kaynaklanmadığı açıktır.

Sonuç olarak ele aldığımız örnek üzerinden dönemin tefsir algısına yönelik bazı tespitlerde bulunabiliriz, kanaatindeyiz. Buna göre bir ürün olarak tefsir, Rodosîzâde örneğinde de görüldüğü üzere o dönemde tefsir birikimi ve geleneği üzerinden ortaya konulmaktadır. Bu manada meseleler, teorik ve pür zihinsel bir eylem olarak görülmemekte ve oldukça canlı ve sorun merkezli bir yapıdan neşet etmektedir. Belli metin-

ler merkeze alınmakla birlikte bunların "otorite" olarak değil, bir tartışma zemini olarak dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bu manada temel hedefin kendi değerlendirmelerini ve delillerini net bir şekilde ortaya koymak olduğu söylenebilir. Ayrıca ta'lîka türü çalışmalar üzerinden çalışmanın yazıldığı dönemde -her ne kadar sınırlı bir alanı içerse de- tefsire dâir hangi problemlerin ele alındığı tespit edilebilir.

~ ~ ~

تعليقة على تفسير قوله تعالى ﴿ وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي أنزل³⁰ علينا القرآن ناطقا بالحق³¹، وبيّن فيه من الشرائع كل ما جلّ ودقّ، والصلاة والسلام على محمد الرسول المصدّق، وعلى آله وصحبه، خصوصا منهم على من صدّق³².

وبعد، فقد كنت حاضرا بالنادي العالي، المحفوف بصفوف صنوف الموالي، وهو مجلس من لا تفي الألفاظ لوصفه، فصرفت عنان الصرمة عن التوصيف بأوصافه، متبينا بقول من قال، وعملا بهذا المقال، « إذا لم تستطع أمرا فدعه »³³، ألا وهو شيخ الإسلام بن شيخ الإسلام، أسعدهما الله في دار السلام، فسيق الكلام بمقتضى المقام، بين هؤلاء الأجلة الكرام، لمذاكرة ما في تفسير قول العزيز العلام: ﴿ وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾، وهو³⁴ بالذكر أخرى وأحقّ، إلا أنه قد منعي التأدّب والحجاب عن التكلم في ذلك المجلس المستطاب، فحررت ما في هذا الكتاب إظهارا للصدق والصواب، متوكّلا على الله الملك الوهاب، واليه المرجع والمآب.

³⁰ قد كتب في هامشه: "فيه براعة الاستهلال".

³¹ في هامشه: "فيه براعة الاستهلال".

³² في هامشه: " المراد منه أبو بكر الصديق، رضي الله عنه".

³³ قائله عمرو بن معدى كرب. أبو البركات، كمال الدين عبد الرحمن بن محمد، ابن الأتباري، *نزهة الألباء في طبقات الأدباء*، تحقيق إبراهيم السامرائي، الأردن 1985/1405، ص، 94؛ عبد القادر بن عمر البغدادي، *خزانة الأدب ولب لسان العرب*، تحقيق وشرح عبد السلام محمد هارون، القاهرة 1997/1418، 175/8، 119/11.

³⁴ في هامشه: "الضمير راجع إلى ﴿ الحق ﴾ على طريق الاستخدام، لأن المراد به هو الله تعالى".

قال المولى المرحوم في تفسير قوله تعالى^{(*)35}: ﴿ وَيَكْفُرُونَ بَمَا وَرَأَهُ ﴾، والجملة حال من ضمير ﴿ قالوا ﴾، بتقدير مبتدأ³⁶، أي: قالوا ما قالوا، وهم يكفرون بما وراءه، وليس المراد مجرد بيان أن أفراد إيمانهم بما أنزل عليهم بالذكر لنفي إيمانهم بما عداه، بل بيان أن ما يدعون من الإيمان ليس بإيمان بما أنزل عليهم حقيقةً. فإن قوله عز اسمه: ﴿ وهو الحق ﴾³⁷، أي: المعروف بالحقيقة الحقيقية بأن يختص به اسم « الحق » على الإطلاق، حال من فاعل ﴿ يكفرون ﴾. انتهى.

قيل: فيه إشكال، وهو أن كون الضمير في قوله تعالى: ﴿ وهو الحق ﴾ راجعا الى الموصول بأبي عن كونها مبيّنة لهيئة الفاعل، بل يقتضي كونها حالا من الموصول وهو المفعول، ومبيّنة لهيئته.

ولا يخفى عليك أن دفع هذا الإشكال موقوف على تمهيد مقدمة، وهي إن الحال المعبر عنها بالجملة الاسمية إذا كانت حالا من الفاعل، فمضمون تلك الجملة قد يكون وصفا له، كقولك « جاءني زيد وهو راكب »، وقد يكون وصفا لغيره كقولك: « جاءني زيد وعمرو حاضر ». فإذا كان وصفا للفاعل فكونها مبيّنة لهيئة ظاهر، كما في المثال الأول، وإذا كان وصفا لغيره، كما في المثال الأخير، فكونها مبيّنة لهيئة الفاعل يكون بمجرد التلبس^(*) بين الحال وصاحبها، على معنى أن مجيء زيد مصادف لوقت حضور عمرو. ولا شك أن الحال فيما نحن بصدد من القسم الأخير، فيكون معنى قوله تعالى: ﴿ وَيَكْفُرُونَ بَمَا وَرَأَهُ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾: أن كونهم كافرين مصادف لكونه حقا، فلا يكون ما يدعون من الإيمان بما أنزل عليهم إيمانا حقيقيا، فإن من يكون كفره مصادفا لحقيقة ليس بمؤمن، كما يدل عليه إيراده³⁸ كون الجملة حالا من الفاعل في معرض التعليل لقوله: « وليس المراد مجرد بيان أن أفراد إيمانهم بما أنزل عليهم لنفي إيمانهم بما عداه، بل بيان أن ما يدعون من الإيمان ليس بإيمان بما أنزل عليهم حقيقة »، حيث قال: « فإن قوله عز اسمه: ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ ﴾ حال من فاعل ﴿ يَكْفُرُونَ ﴾، فأشار بالفاء التعليلية الى أن كونها حالا من الفاعل، يفيد ذلك البيان كما بيناه³⁹.

(*) [1/ب].

³⁵ في الهامش: ﴿ بما أنزل الله ﴾ مطلق فيما أنزل الله من كل كتاب. ﴿ قالوا أنؤمن بما أنزل علينا ﴾ مقيد بالتوراة. ﴿ ويكفرون بما وراءه ﴾ أي: قالوا ذلك، والحال أنهم يكفرون بما وراء التوراة وهو الحق مصدقا لما معهم منها غير مخالف له، وفيه رد لمقاتلهم: « فإثم لما كفروا بما يوافق التوراة فقد كفروا بما. أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، الرياض، 1998/1418، 1، 297.

﴿ وإذا قيل لهم أمنوا بما أنزل الله ﴾ يعتم الكعب المنزلة بأسرها. ﴿ قالوا أنؤمن بما أنزل علينا ﴾، أي: بالتوراة، ﴿ ويكفرون بما وراءه ﴾ حال من ضمير ﴿ قالوا ﴾، ﴿ وهو الحق ﴾ الضمير له ﴿ ما وراءه ﴾. والمراد به القرآن، ﴿ مصدقا لما معهم ﴾ حال مؤكدة يتضمن رد مقاتلهم: « فإثم لما كفروا بما يوافق التوراة فقد كفروا بما. أبو الخير عبد الله بن أبي القاسم عمر بن محمد بن أبي الحسن علي البيضاوي الشيرازي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل، دار الفكر، بيروت، 361،1.

³⁶ في هامشه: "إنما قال: بتقدير مبتدأ، لأن المضارع للثبوت إذا وقع حالا فيالضمير وحده، لمشابهته لفظا ومعنى باسم الفاعل المستغنى عن الواو. تقول: جاءني زيد يسرع. وفي النظم الكريم وقع بالواو فأصبح (؟) تقدم مبتدأ فيكون جملة اسمية".

³⁷ في الهامش: "إنما فسره بهذا التفسير مع ظهور الحق تحقيقا لمعنى الحصر، فإن قوله تعالى: ﴿ وهو الحق ﴾ وقع في مقابلة التوراة وهو حق أيضا فكيف يكون الحصر، ففسره به بيانا لمعنى هم، فإن الحق المفسر بهذا التفسير ليس إلا القرآن.

(*) [1/2].

³⁸ في الهامش: "أي: إيراد المولى المرحوم".

³⁹ في الهامش: "يقول: أن كونهم كافرين مصادف لكونه حقا، فلا يكون ما يدعون من الإيمان إيمانا بما أنزل عليهم، فإن من يكون كفره مصادفا لحقيقة ليس بمؤمن حقيقة.

ولا شك أن كونها حالا من الفاعل أظهر في الدلالة عليه من كونها حالا من المفعول، لأنه يفهم منه كون كفرهم مصادفا للحق على الوجه الأول⁴⁰ وأولاً⁴¹، وعلى الثاني ثانياً⁴²، إذ يكون المعنى على الأول: إن كونهم كافرين مصادفاً لكونه حقاً؛ وعلى الثاني: إنهم كافرون ﴿بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ﴾، فيلزم حينئذ⁴³ كونهم كافرين بالحق بواسطة كون ما وراءه حقاً، بخلاف ما إذا كانت حالا [ب/2] من الفاعل، فإن كون كفرهم مصادفاً للحق يفهم ويذكر عند تأدية معنى الجملة الحالية. ولك أن تقول: «إنه على تقدير كونها حالا من الفاعل، يكون الكلام من قبيل ما يذكر فيه الجملة الحالية لإظهار شناعة الفاعل، لأجل صدور ذلك الفعل عنه، كقولك: «قتل زيد عمرا وهو أخوه»، فإن فيه تشبيها عليه بالقتل، فيكون المعنى أن كفرهم مصادف لوقت علمهم بكونه حقاً، وإنما قدر العلم لئلا يلزم المحذور، وهو الإشعار بعدم كونه حقاً في وقت من الأوقات، أي: يكفرون به وقت علمهم بكونه حقاً. ففيه تشبيح⁴⁴ عليهم ودلالة ظاهرة على أن ما يدعون من الإيمان ليس بإيمان بما أنزل عليهم حقيقة، فإن من يكفر به مع علمه بكونه حقاً ليس بمؤمن.

وإذا كانت حالا من المفعول ليس كذلك، لأن مضمون الجملة الحالية وصف له، فلا يقال فيه: «إن كفرهم مصادف لكونه حقاً»، بل يكون المعنى: إنهم يكفرون بما وراءه وهو الحق. فلا يذكر حينئذ كون كفرهم مصادفاً للحق عند تأدية معنى الجملة الحالية، وإن فهم كونهم كافرين بالحق بواسطة كون ما وراءه حقاً، لكنه لا يفهم كون كفرهم مقارناً لعلمهم بحقيته، فافتقرا. وبهذا ظهر وجه تعليقه بقوله: فإن قوله، عز اسمه: ﴿وهو الحق﴾ حال من فاعل ﴿يكفرون﴾^(*)، إلا أن كون الضمير في قوله تعالى: ﴿وهو الحق﴾ راجعاً إلى الموصول يشعر بكونها حالا منه، لكن المولى المرحوم اختار كونها من الفاعل اكتفاء بإحدى الرابطين في الحال، وهي الواو، لإفادته تلك الفائدة الجليلة، هذا على تقدير صحة كونها حالا من المفعول⁴⁵ أيضاً، كما ذهب إليه البعض⁴⁶، وله مانع سيأتي بيانه، فحينئذ يكون قوله: «حال من فاعل ﴿يكفرون﴾» بياناً للواقع⁴⁷، إذ لا احتمال له حتى يحتاج إلى بيان ترجيحه عليه، ويحترز به عنه، ولا إشعار في كلام صاحب «الكشاف» ولا الإمام البيضاوي بكونه حالا من المفعول سوى إرجاع الضمير إليه⁴⁸ في قوله تعالى: ﴿وهو الحق﴾، وهو ليس بمستلزم له، لجواز الاكتفاء بإحدى الرابطين،

40 بين السطور: "أي على تقدير كونها حالا من الفاعل".

41 في الهامش: "مصوب على الظرفية، أي: يفهم في الوسيلة الأولى، ويذكر عند تأدية معنى الجملة الحالية، كما بيانه.

42 في الهامش: "أي: في المرتبة الثانية، لأنه يفهم حينئذ كونهم كافرين بالحق بواسطة كون ما وراءه حقاً".

43 في الهامش: "أي: وقت كونها حالا من المفعول".

44 في الهامش: "ففيه تشبيح بالغ مبلغ الغاية، ليس إذا كانت حالا من المفعول، وإن كان فيه نوع من التشبيح، لأن كفرهم به مع علمهم كيفية التشبع من كفرهم من غير علم به".

(*) [3/1].

45 في الهامش: "كصحة كونها حالا من الفاعل".

46 في الهامش: "منهم الفاضل المولى التفتازاني [التفتازاني، حاشية الكشاف، مكتبة السليمانية، قسم الفاتح 589، ورق 86/1] والمولى الخفي شيخ زاده". [محمد بن مصلى الدين مصطفى القوجه وي الحنفي، حاشية محيي الدين شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان،

[159-158/2، 1419/1999]

47 في الهامش: "فكانه قال: «فإن الجملة الحالية يفيد ذلك البيان»".

48 في الهامش: "الواقع في كلام الإمام البيضاوي، ولم يتعرض له صاحب «الكشاف»".

كما بيّن في موضعه، بل الأولى كونها حالا من الفاعل، لأن الظاهر على تقدير كونها من المفعول أن يكون مؤكدة، فوقعها بالواو بأباه لِمَا ذكر في المعتبرات: إن الربط بالواو وحدها أو بما مع الضمير إنما يكون في الحال المنتقلة، وأما في المؤكدة فلا يجوز الواو، تقول: « هو الحق لا شك فيه »، لأن الواو لا تدخل بين المؤكّد والمؤكّد لشدة الإتصال بينهما، لا يقال: إن الحقيقة ليست بمنفهمة⁴⁹ من لفظ ﴿ مَا وَرَاءَهُ ﴾، فإنه عامّ إنما يتخصص ههنا بالجملة الحالية. والشرط في المؤكدة أن يفهم قبل ورودها(*) فتكون منتقلة، لأننا نقول: « ليس المراد من الانفهام كونها منفهمة بحسب الوضع، بل يكفي أن يفهم قبل ورود الجملة الحالية في الكلام الذي وقع فيه تلك الجملة، ألا يُرى إلى⁵⁰ ما قالوا: إن «عربياً» في قوله تعالى: ﴿ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا ﴾ حال مؤكدة تؤكد مضمون الضمير الراجع إلى القرآن الذي يفهم منه كونه عربياً. ولا شك أن كونه عربياً ليس بمنفهم من الضمير بحسب الوضع، فكما أن الضمير كناية عن القرآن، كذلك الموصول عبارة عنه، فعمومه بحسب الوضع لا يجدي نفعا في كونها منتقلة، كما أن عموم الضمير بحسب الوضع لكل ما يصلح أن يكون مرجعا إليه لا ينافي كونها مؤكدة. فعلى هذا يلزم أن يكون حالا من الفاعل على تفسيرهما⁵¹ أيضا فحمله⁵² على طغيان القلم من قبيل ما وقع من طغيان القلم، وذلك ظاهر كالنار على العلم، والله أحكم وأعلم، ويفضله تم(*)).

وقد كتب في الهامش أيضا: "فإن قيل: "قد رضيت به فيما سبق". قلنا: مبنى ذلك البحث ثمة على تقدير كونها حالا من المفعول مع قطع النظر عن كونها مؤكدة على تقدير التسليم لكونها حالا من المفعول".

49 في الهامش: "وكونها منفهمة قبل ورود الجملة الحالية شرط في كونها مؤكدة".

(*) [3/ب].

50 في الهامش: "قال الفاضل السيد الشريف في شرح قول العلامة السكاكي: وقد يكون الحال المؤكدة وصفا ثابتا لذي الحال، أي: لازما لا يتغير وذلك أن الحال المؤكدة ما يقرر مضمون اسم وقع في الجملة السابقة، سواء كانت تلك الجملة اسمية أو فعلية. فإن المؤكدة قد تأتي بعد الفعلية أيضا، كقوله تعالى: ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾، فإن ﴿عربياً﴾ تؤكد مضمون الضمير الراجع إلى القرآن الذي يفهم منه كونه عربياً. انتهى". [السيد الشريف علي بن محمد بن علي المرحاني، المصباح في شرح المفتاح، تحقيق بوكسل جليلك، رسالة الدكتوراه، استانبول 2009، ص. 361]

51 في الهامش: "أي: على تفسير صاحب الكشاف والإمام البيضاوي، رحمهما الله".

52 في الهامش: "أي: فحمل قول المولى المرحوم: « وهو حال من فاعل ﴿ يكفرون ﴾ » على طغيان القلم خطأ".

(*) [4/ب].

KAYNAKÇA

- Akgündüz Ahmet, "Ebüssuûd Efendi", Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA), X, 365-371.
- Ateş Süleyman, "İrşâdü'l-Akli's-Selîm", DİA, XXII, 456-458.
- Aydemir, Abdullah, *Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, II. Baskı, Diyanet işleri başkanlığı yayınları, Ankara 1993.
- el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hizânetu'l-edeb ve lübbü lisânu'l-Arab*, thk., ve şrh., Abdüsselâm Muhammed Harun, I-XIII, Kahire 1418/1997.
- el-Beydâvî, Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ebi'l-Kâsım Ömer b. Muhammed b. Ebi'l-Hasan Ali, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, I-V, Daru'l-Fikr Beyrut trs.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usul ve Tarihi*, Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1927.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, (haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- el-Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh*, thk., Yüksel Çelik, (Doktora Tezi) İstanbul 2009.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, I-III, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1951, 1966.
- el-Habeşi, Abdullah Muhammed, *Camîu's-şurûh ve'l-havâşî*, I-III, Abudabi, 1425/2004.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâleddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâtı'l-udebâ*, thk., İbrahim es-Sâmerrâî, Ürdün 1405/195.
- el-İmâdî, Ebu's-Suûd b. Muhammed, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerim*, thk., Abdülkadir Ahmed Ata, I-V, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîsiyye, Riyad, trs.
- Kara İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I-II, İstanbul 1971.

- el-Muradî, Ebu'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed, *Silkü'd-dürer fi a'yani's-sani aşr*, I-IV, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat 1301.
- Rodosîzâde, *Ta'likât^m alâ tefsîri kavlihi teâla:ve yekfurûn bimâ verâeh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü, No: 3654.
- Rodosîzâde, *Terceme-i Vefeyât-ı ibn Hallikân*, I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280.
- Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555-558.
- _____, "Ta'likât", *DİA*, XXXIX, 508-510.
- Sezen, Tâhir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocavî, *Hâşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî*, I-VIII, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1419/1999.
- et-Taftâzânî, *Hâşiyetu'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, No: 589.
- ez-Zemahşerî, Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı't-tenzîl ve uyûni'l-akâvî fi vucûhi't-te'vîl*, I-VI, Mektebetu Ubeykan, Rıyad 1418/1998.